

Віталій Щербак

Козацька старшина в період Національно-визвольної війни 1648 - 1657 рр.

У процесі еволюції соціальних станів якісні зрушення нерідко пов'язувалися з конкретними подіями та явищами. Для українського козацтва такою подією виявилася Національно-визвольна війна середини XVII ст. У козацькій державі політична влада та економічні важелі перейшли до старшини. Що ж спричинило кардинальні зміни в її становищі?

Важливим чинником формування заможного прошарку серед козаків була державна служба. Крім відповідної платні, старшина насамперед всіляко домагалася розширення власних володінь. У козацьких петиціях звучали також прохання про свободу заняття промислами. Водночас за умов польсько-шляхетського панування реалізувати повною мірою права і привілеї старшини, як і всім реєстровим, не вдавалося. Уряд Речі Посполитої постійно втручався у справи козацтва, а його участь у визвольних рухах призвела до появи в 1638 р. "Ординації", яка скасувала більшу частину козацьких прав. Через 10 років Національно-визвольна війна знову поставила на порядок денний питання про козацькі "вольності". І цього разу козацька верхівка свого шансу не втратила.

Для того, щоб проаналізувати процес переходу старшини в якісно нове становище, необхідно, насамперед, з'ясувати джерела її формування. Про окремі випадки цього явища в попередній період йшлося вище. Зростаюча чисельно в ході Національно-визвольної війни козацька старшина фактично перетворилася у нову генерацію панівного класу. Так, вихідець з реєстрового козацтва Павло Апостол в роки війни очолив Хомутецьку сотню, згодом - Гадяцький і Миргородський полки. На останній посаді він домогся призначення свого сина Данила, який розширив родинні зв'язки з впливовими старшинами Сини козацького ватажка першої половини XVII ст. Івана Сулими Степан, Северин та Федор, вступивши до реєстру в 40-х рр., згодом перейшли до розряду старшини, а Северину вдалося дослужитися до посади переяславського полковника². У реєстрі Війська Запорозького 1649 р. син Якова Острянина Іван вписаний полтавським сотником під прізвиськом Іскренко. Очевидно, останнє він дістав від назви слободи поблизу Полтави, де поселився після повернення з Чугуєва в 1641 р. У ході Національно-визвольної війни Іван Іскренко здобув ранг наказного полковника, в якості посла Богдана Хмельницького їздив до Москви³. До вищих щаблів козацької ієрархії - полтавського полковника - дослужився і його син Іван.

Поповнення рядів козацької старшини відбувалося і з середовища

міщан - реміснично-торгової людності. Завдяки нагромадженням капіталом вони домагалися від гетьманського правління універсалів на "уряд", як правило, сотенний. Посада сотника, відповідно, відкривала нові джерела збагачення - важливої передумови для подальшого просування по службовій драбині. Так, син заможного міщанина з Красного Колядина Івана Голуба Костянтин дослужився до генерального бунчужного і, користуючись владою, скуповував землі в Глухівській та інших сотнях Чернігівського полку. Його старший брат Захар мав звання військового товариша. Онук чернігівського райці Яреми Полуботка Леонтій у 1668 р. зайняв посаду полкового писаря, а через десять років став генеральним осавулом Переяславський купець І. Томара, грек за походженням, влаштував двох своїх синів в гетьманську канцелярію, що дозволило їм невдовзі потрапити до кола козацької старшини. Степан Томара здобув полковницьку посаду в Переяславі, а його рідний брат - суддівську у Чернігівському полку⁵.

У першій половині XVII ст. Самійло Самойлович був священиком містечка Ходоркового поблизу Сквири. Його син Іван пройшов шлях від красноколядинського сотенного писаря до гетьмана України (1672 - 1687). Майже аналогічним був шлях просування по службовій драбині уродженця Умані Івана Скоропадського. Вступивши з братами до Чернігівського полку, на початку XVIII ст. він став стародубським полковником, а протягом 1708 - 1722 рр. займав гетьманську посаду. Нащадок переяславського і гадяцького протопопа Григорія Бутовича Артамон служив канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії.

Крім українців, ряди козацької старшини поповнювали і представники інших народностей. Григорій Скорупа, батько якого переселився з Білорусі до Стародуба, служив у військовій канцелярії, а згодом став значковим товаришем Стародубського полку. Його сучасник Яків Жданович був вихідцем з Литви, а Родіон Дмитрашка - Придунав'я. Стародубський полковий писар Павло Дублянський і сенчанський городовий отаман Кирило Криштофович мали польське походження⁶.

Отже, формування козацької старшини відбувалося з різних соціальних верств. До її лав входили також особи литовського, польського, білоруського та іншого походження. Розширення кола старшини відбувалося шляхом вступу на службу - на відповідну посаду, через матеріальне збагачення, використання родинних зв'язків тощо.

Із самого початку Національно-визвольної війни Богдан Хмельницький неодноразово звертався до Варшави з проханням відновити козацькі права і привілеї. Проте, лише Зборівською угодою 8 серпня 1649 р. вдалося регламентувати права козацтва і скасувати статті "Ординації" 1638 р. У документі чітко зазначалася територія, на яку поширювалася дія закону. До рук старшини (генеральної, полкової і сотенної) перейшли найважливіші важелі державного управління, що, безумовно, піднесло її політичну вагу в суспільстві. Зміцненню позицій

української козацької старшини сприяли й статті, де вказувалося про право на землеволодіння.

Тривалий час найвищою судовою інстанцією серед козаків була рада. На ній виносились певні присуди і, як правило, там же виконувалися. В ході Національно-визвольної війни козацька рада у війську Богдана Хмельницького поступово втрачала своє значення. Гетьман передавав судову владу полковим судам, здійснюючи лише контроль козацького судочинства, а в особливих випадках призначав надзвичайні суди. У гетьманських універсалах з наданням посади полковника останній наділявся і судовими повноваженнями. В інших справах гетьман давав владу полковникам та іншим старшинам для покарання усіляких злочинців.

Вищий суд при гетьмані вели генеральні судді, а нижче судочинство перебувало в руках місцевої адміністрації. Інколи в містах відбувалися отаманські суди за участю козацької ради. За відсутності старшого, наділеного правами судочинства, в дію вступали запорозькі звичаї, згідно з якими "де три козаки, одного два повинні судити". Однак подібні випадки траплялись дедалі рідше, а козацький суд перейшов до рук старшини.

Процес утвердження козацької старшини як привілейованого прошарку суспільства зафіксований і в "Березневих статтях" 1654 р. Характерно, що вже першим пунктом проекту угоди, привезеної до Москви посольством на чолі з Самійлом Зарудним та Павлом Тетерею, стояло питання про козацькі вольності. Гетьман прагнув зберегти за старшиною основні важелі влади, здобуті в ході війни. Крім того, в пропозиціях містилося застереження про недопущення царських воевод до судочинства. Очевидно, Богдан Хмельницький передбачав, що московські воеводи могли створювати серйозну конкуренцію місцевій владі в результаті реалізації Переяславської угоди.

Процес виділення старшини серед основної маси козацтва більш яскраво спостерігався в економічній сфері. В результаті ліквідації магнатських латифундій значні простори земель перейшли в користування селян, міщан та козаків. Зайняття покинутих панських маєтків стало поширеним явищем. Відомий арабський мандрівник Павло Алеппський писав, що козаки, розподіливши землю, господарюють на ній. Якщо в попередній період представники козацької старшини володіли переважно хуторами з невеликими ділянками орної землі та сіножатями, то в ході Національно-визвольної війни масштаби їх володінь зростали. Займаючи військово-адміністративні посади, старшина розпоряджалася фондами майна, насамперед землею, зосередила в своїх руках значні грошові суми. Отже, перед нею відкривалися широкі можливості одержати земельні угіддя за службу, придбати на правах приватної власності і, нарешті, примножити їх за рахунок займанщини. Крім того, старшина вкладала кошти в різноманітні прибуткові підприємства - млинарство,

селітроваріння, виробництво горілки, пива, меду тощо.

Утримати свої володіння намагалися і представники української шляхти, значна частина яких перебувала в армії Богдана Хмельницького. Підчас присяги на вірність Московській короні у 1654 р. кількість шляхтичів у списках становила 188 чоловік. У "Березневих статтях" зазначалося, що шляхтичі мають право на збереження земель, якими володіли у попередній період. Однак під впливом дії соціальних наслідків Національно-визвольної війни шляхетський привілей необмеженого права власності на землю фактично втратив свою чинність. Тому йшов процес зрощування шляхти з козацькою старшиною, зайняття першими посад у гетьманській адміністрації. Водночас за шляхтою зберігалось право володіння спадковими землями, ленними та довічними наданнями на певних умовах.

Право на надання рангових маєтностей спочатку було прерогативою гетьмана. Однак вже в ході Національно-визвольної війни воно поширилося і на старшину. В універсалі чернігівського полковника Івана Поповича від 20 квітня 1654 р., виданому полковому товаришу Оникію Силічу, зазначалося: "Запустілі поля на Білоусі, прозваному Старим Сіухом, зокрема, Тополівщина, Кондратовщина, Сенковщина, тії поля не належачі жодному посесору і ніхто їх протягом кількох років не використовував, надаємо для спокійного вжитку товаришу нашому пану Оникію Силічові, щоб тими ґрунтами як своїми власними володів, чинячи з того послуги Війську царської величності Запорозькому"⁷.

Разом із землею у власність старшини відповідно переходило і населення, що там проживало, яке змушено було відбувати так зване "послушенство" на користь нового господаря. Фактично утверджувалося старшинське право на володіння посполитими, а відповідно створювалися нові форми соціальної залежності.

Отже, вході Національно-визвольної війни 1648 - 1657 рр. відбулися суттєві зміни в соціальній структурі українського суспільства. Ліквідація магнатів та польської шляхти супроводжувалась й конструктивними процесами творення нової еліти. З представників заможного козацтва, міщанства, православної шляхти та духовенства сформувався окремий соціальний прошарок - козацька старшина. До її рук фактично перейшла провідна роль в економічній, соціальній та політичній сферах державного життя козацької України.

1. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. - К., 1986. - С. 189.

2. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - К., 1910. - Т. 2. - С. 144.

3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. - СПб., 1892. - Т. 15. - С. 60.

4. Модзалевский В.Л. Указ.соч. - К., 1908. - Т. 1. - С. 296; К., 1914. - Т.4. - С.179.

5. Борисенко В.Й. Назв. праця. - С. 191.

6. Модзалевский В.Л. Указ. соч. - Т. 1. - С. 60, 404, 472.
7. Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАНУ. - Ф. 1. - Спр. 377. - Арк. 12.